

Dienende liefde en deemoed: de voetwassing

In de hoofdstukken 4, 5 en 6 van de voorlopige redactie van de regel der minderbroeders wordt met verwijzingen naar het voorbeeld en de woorden van Jezus gezegd dat de broeders niet over elkaar mogen heersen, maar dat zij elkaar liefdevol moeten dienen.¹

In hoofdstuk 6 (3-4) zegt Franciscus: 'niemand mag prior genoemd worden, maar allen worden gewoon minderbroeders genoemd. En zij moeten elkaar de voeten wassen'.² Met de woorden 'zij moeten elkaar de voeten wassen' heeft Franciscus kort en krachtig het beeld van de dienende Heer opgeroepen, die op de vooravond van zijn lijden slavenwerk verrichtte; hij waste de voeten van zijn leerlingen (Joh.13, 1-20).³ Daarmee gaf Jezus hun een voorbeeld van deemoed en liefde dat zij na moesten volgen. De opdracht elkaar lief te hebben formuleert Jezus uitdrukkelijk als een 'nieuw gebod' (Joh.13,34). Het beeld van Christus als voetenwasser wordt door Franciscus nogmaals opgeroepen in zijn vierde Wijsheidsspreuk: 'Wie over anderen is aangesteld, mag zich op deze functie evenveel beroemen als wanneer hij de taak kreeg om de voeten van de broeders te wassen'.⁴

voorstellingen van de voetwassing door Sibilla von Bondorf

De voetwassing door Jezus is een bekend motief in de beeldende kunst, dat verschillende variaties kent.⁵ Jezus voert deze handeling uit, staande in een gebogen houding of knielend, terwijl de leerlingen tegenover hem staan en zitten. Eén van hen houdt de voeten boven een waskom. Verschillende voorstellingen uit de franciscaanse beeldtraditie zijn op dit motief gebaseerd.⁶ In dit artikel worden drie miniatures met een voorstelling

¹ Zie hiervoor S. Verheij, *Naar het land van de levenden. Regel van Franciscus van Assisi voor de minderbroeders*, Utrecht 2007, 70-74, 77-78.

² Franciscus van Assisi, *De Geschriften*, vertaald, ingeleid en toegelicht door G.P. Freeman e.a., Haarlem 2004, 49.

³ Verg. H. Loeffen, Dienende nabijheid, in: Th. Zweerman e.a., *Franciscus. Wegwijzer naar de ware vrijheid*, Haarlem 1983, 71, 77.

⁴ Franciscus van Assisi, *De Geschriften*, a.w., 114.

⁵ Zie voor de afbeeldingstraditie: G. Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst*, deel 2, Gütersloh 1968, 51-58; Red., Fusswaschung, in: *Lexikon der christlichen Ikonographie 2*, Freiburg im Breisgau 1994, kolom 69-72.

⁶ Bijvoorbeeld de voorstelling van Franciscus die de voeten van melaatsen wast op het dertiende-eeuwse Bardipaneel in de Santa Croce te Florence, zie hiervoor K. Krüger, *Der frühe Bildkult des Franziskus in Italien. Gestalt- und Funktionswandel des Tafelbildes im 13. und 14. Jahrhundert*, Berlin 1992, afb.27 en afb.40.

van de voetwassing besproken uit de tweede helft der vijftiende eeuw. Het zijn illustraties bij Duitstalige levensbeschrijvingen van Franciscus, Clara en Elisabeth van Thuringen in drie vijftiende-eeuwse handschriften uit Zuid-Duitse Clarissenkloosters.⁷ De miniaturen tonen de originele stijl van de Claris Sibilla von Bondorf. Kenmerkend is de poëtische en paradijselijke sfeer die opgeroepen wordt door engelen en door lieflijke jeugdige figuren, welke vaak geplaatst zijn in een bloemenveld. Elke aanduiding van diepte of ruimte ontbreekt. Doordat de miniaturen bijzonder kleurrijk en decoratief zijn, doen ze aan textielkunst denken.⁸ Bij vergelijking van de drie miniaturen (afb.1, 2 en 3) zien we veel overeenkomsten in de compositie. Vooral de voetwassing verricht door Clara (afb.2) en de voetwassing door Elisabeth van Thuringen (afb.3) lijken bijzonder veel op elkaar. De houding van de figuur die de voeten van de ander wast, is steeds dezelfde. Zoals we al eerder zagen bij vergelijking van voorstellingen met het sterfbed van Elisabeth en Clara,⁹ gebruikt Sibilla von Bondorf bepaalde beeldmotieven meerdere malen in haar miniaturencyclus.¹⁰

een minderbroeder ziet de kruiswonden van Franciscus verschijnen als hij de voeten van een onbekende minderbroeder wast

Als vervulling van Christus' gebod elkaar lief te hebben (Mandatum) werd de voetwassing als daad van deemoed en liefde een vast gebruik in het kloosterleven, verricht aan gasten en aan broeders onder elkaar.¹¹ In de Fioretti zijn twee verhalen overgeleverd, waarin minderbroeders elkaar de voeten wassen.¹² In één van die verhalen (Vijfde beschouwing over de Kruiswonden) wordt verteld hoe een minderbroeder God en Franciscus acht jaar lang in zijn gebeden smeekte hem te openbaren welke geheime woorden de gekruisigde Serafin tot Franciscus gesproken had bij de stigmatisatie. Op een dag werd hij verhoord. Toen hij zijn gebed weer met veel toewijding verrichtte, werd hij door een andere broeder geroepen om buiten het klooster met hem enige werkzaamheden te verrichten. Gehoorzaam beëindigde hij onmiddellijk zijn gebed en ging met de broeder mee. Bij de poort zag hij twee broeders, een jongere en een oudere, die blijkbaar van ver gekomen waren. Ze waren doorweekt van de regen en ze hadden vuile voeten. De broeder die geroepen was tijdens zijn gebed, had medelijden met hen en stelde zijn metgezel voor de werkzaamheden uit te stellen om eerst de vreemde gasten liefdevol te ontvangen en hun

⁷ Zie voor deze drie handschriften (Ms.Add.15710, The British Library Londen; Ms. Thennenbach 4, Badische Landesbibliothek Karlsruhe; Klemm-Sammlung I, 104, Deutsches Buch- und Schriftmuseum der Deutschen Bücherei Leipzig): U. Bodemann, *Katalog der deutschsprachigen illustrierten Handschriften des Mittelalters*, deel 6, aflevering 3/4, 51. *Heiligenleben*, München 2005, 217-221, 279-282, 211-214.

⁸ Verg. E. Silber, *Il Codice Miniato*, in: *I Fioretti di san Francesco*, inleiding N. Fabbretti, Turijn 1981, 14-17.

⁹ Zie hiervoor C. Bruins, Elisabeth van Thuringen als bruid van Christus, in: *Franciscaans Leven* 90 (2007) 215-217.

¹⁰ Verg. U. Bodemann, Von Schwestern für Schwestern. Miniaturenzyklen der Klarissin Sibylla von Bondorf und ihre Funktion, in: J.F. Hamburger e.a. (eds), *Frauen – Kloster – Kunst. Neue Forschungen zur Kulturgeschichte des Mittelalters. Beiträge zum Internationalen Kolloquium vom 13. bis 16. Mai 2005 anlässlich der Ausstellung »Krone und Schleier«*, Turnhout 2007, 201.

¹¹ G. Schiller, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, a.w., 52.

¹² De Fioretti. *Verhalen over Sint-Franciscus*, vertaald door L. Pennings, ingeleid en toegelicht door G.P. Freeman, Haarlem 1999, 77-78 (Fior 16), 218-220 (Vijfde beschouwing over de Kruiswonden).

Afbeelding 1

Een minderbroeder ziet de kruiswonden van Franciscus verschijnen als hij de voeten van een onbekende minderbroeder wast

Miniatuur, folio 192r

1478, Sibilla von Bondorf, Freiburg im Breisgau, Clarissenklooster

Ms. Add.15710, The British Library, Londen

Afb. uit: *I Fioretti di san Francesco*, inleiding N. Fabbretti, bespreking van de miniaturen E. Silber, Turijn 1981, 208.

de voeten te wassen. Hijzelf waste de voeten van de oude broeder en toen het vuil verdween zag hij de kruiswonden van de Heer op de voeten verschijnen. 'Onmiddellijk omarmde hij ze innig en riep met vreugde en verbijstering uit: "U bent Christus of u bent Franciscus!"' Acht andere broeders, die zich bij een vuur warmden, hoorden dat en kwamen 'met groot ontzag en respect aanlopen om de heilige kruiswonden te aanschouwen', terwijl ze die ook aanraakten en kusten. De oude broeder maakte zichzelf toen als Franciscus bekend. Hij vertelde hun dat hij op deze dag door God gestuurd was om aan de broeder die daar acht jaar lang om gesmeekt had, de geheime woorden te onthullen die de Serafijn gesproken had bij de stigmatisatie. Nadat Franciscus deze woorden geopenbaard had, verdween hij onmiddellijk.¹³

Deze laatmiddeleeuwse legende is ingevoegd in een Duitse vertaling van Franciscus' leven naar Bonaventura in één van de drie handschriften en is op unieke wijze geïllustreerd door Sibilla von Bondorf (afb.1).¹⁴ Wij zien hoe de broeder die de voetwassing verricht, de wondtekenen ontdekt heeft die aan Franciscus toebehoren. Hij ligt deemoedig voor de heilige geknield en omarmt zijn voeten om er waarschijnlijk een kus op te drukken. Zes andere broeders geven met verschillende handgebaren uiting aan hun gevoelens van eerbied, verwondering en schrik bij het aanschouwen van de bloedende wonden, die de vorm van bloemen hebben. Ook de zijde wonde van Franciscus is zichtbaar door zijn goudkleurige habijt heen. De heilige zit op een houten bank met zijn voeten boven een waskom en het gebaar van zijn handen duidt erop dat hij de broeder aan zijn voeten vertelt wat de Serafijn tegen hem gezegd had bij de stigmatisatie. Achter de heilige is een engel te zien met bijzonder grote bontgekleurde vleugels, die een psalterium bespeelt.

Clara wast en kust de voeten van een zuster

Afbeelding 2 toont Clara die de voeten van een zuster wast en kust.¹⁵ Deze voorstelling behoort tot een cyclus van vierendertig miniaturen bij de levensbeschrijving van Clara, gewoonlijk toegeschreven aan Thomas van Celano (Thennenbach 4-manuscript).¹⁶ De afgebeelde scène illustreert de volgende passage: 'Dikwijls waste zij de voeten van de zusters die van hun dienst buitenshuis terugkwamen en na ze gewassen te hebben, kuste zij ze. Eens waste zij de voeten van een van die dienaressen en toen zij die wilde kussen, kon deze zo'n grote nederigheid niet verdragen, trok haar voet terug en stootte met haar voet tegen de mond van haar meesteres. Maar Clara pakte de voet van de dienaar weer vast en drukte een stevige kus op de voetzool'.¹⁷

We zien Clara op haar knieën, voorover gebogen op de grond, tegenover een zuster die met één voet in een kom water zit, terwijl de andere voet door Clara opgetild wordt om er een kus op te drukken. Uit het gebaar

¹³ Ibid., 218-220.

¹⁴ Ms. Add. 15710, The British Library Londen, folio 192r, kleuraufb. in: *I Fioretti di San Francesco*, 208; zie voor de Duitse tekst van het verhaal uit de Fioretti: D. Brett-Evans (ed.), *Bonaventuras Legenda Sancti Francisci in der Übersetzung der Sibilla von Bondorf* (Texte des späten Mittelalters 12), Berlin 1960, 142-144, 205.

¹⁵ Kleuraufbeelding 14 in C. Bruins, *Chiara d'Assisi come altera Maria. Le miniature della vita di santa Chiara nel manoscritto Thennenbach-4 di Karlsruhe* (Iconographia Franciscana 12), Rome 1999.

¹⁶ Folio 43r, Ms. Thennenbach 4, Karlsruhe, Badische Landesbibliothek.

¹⁷ Folio's 42r-42v; citaat uit A. Holleboom e.a., *Clara van Assisi. Geschriften, Leven, Documenten*, Haarlem 1996, 199.

Afbeelding 2

Clara wast en kust de voeten van een zuster

Miniatuur, folio 43r

Omstreeks 1490, Sibilla von Bondorf, vermoedelijk Straatsburg, klooster
St. Klara auf dem Wörd

Ms. Thennenbach 4, Badische Landesbibliothek, Karlsruhe

Afb.: Badische Landesbibliothek, Karlsruhe

Afbeelding 3

Elisabeth van Thuringen wast de voeten van armen en melaatsen

Miniatuur, folio 73r

1481, Sibilla von Bondorf, Freiburg im Breisgau, Clarissenklooster
Klemm-Sammlung I, 104, Leipzig, Deutsches Buch- und Schriftmuseum
der Deutschen Bücherei

Afb. uit: W. Heiland-Justi, *Elisabeth: Königstochter von Ungarn, Landgräfin
von Thüringen und Heilige*, Lindenberg 2007, 25 (afb.5).

van de zuster die deze handeling ondergaat wordt duidelijk dat zij tegen Clara spreekt. Links op de voorstelling is het hoofd van een derde zuster te zien en rechts boven de heilige zweeft een engel die met de linkerhand de aandacht vestigt op Clara's deemoed. Door de engel wordt een banderol gedragen met de woorden: *humilitas est corona omnium sanctorum* (nederigheid is de kroon van alle heiligen).¹⁸ In de aanhef van haar brieven aan Agnes van Praag stelt Clara zichzelf steeds voor als nederige en onwaardige dienstmaagd van Christus en als de dienaar van de arme vrouwen,¹⁹ woorden die herinneren aan Maria als de dienstmaagd van de Heer. Clara beschouwde de nederigheid als het fundament waarop alle deugden gebouwd moesten worden (LevenCl 12), een idee dat zichtbaar gemaakt is in een voorstelling van de boom der deugden in een exemplaar van het *Speculum Humanae Salvationis*.²⁰ De wortel van de boom wordt gevormd door de scène van een voetwassing met daaromheen de tekst: *humilitas radix omnium virtutum* (nederigheid is de wortel van elke deugd). Volgens Clara's levensbeschrijving wees zij tot drie jaar na haar bekering de titel en het ambt van abdis af omdat zij liever zelf wilde dienen dan dat anderen haar dienden. Op aandringen van Franciscus nam zij tenslotte toch de leiding van de vrouwen op zich (LevenCl 12). Uit de regel van Clara en uit de uitspraken van de zusters in het proces van de heiligverklaring komt naar voren dat Clara haar leidinggevende functie op dezelfde wijze opvatte als Franciscus, namelijk als 'ambt van de voetwassing' (Wijs 4).²¹ Zij diende haar zusters liefdevol met allerlei werkzaamheden en zorgde voor hen als een moeder. Zo dekte zij hen 's nachts toe als ze het koud hadden en wekte hen voor het nachtelijke gebed. Ook troostte ze de zusters als ze zag dat ze het moeilijk hadden.²²

Elisabeth van Thuringen wast de voeten van armen en melaatsen

De voetwassing is in de iconografische traditie van Elisabeth van Thuringen, die als een franciscaanse heilige beschouwd wordt, een gebruikelijk motief.²³ Een voorbeeld zien we op afbeelding 3, een miniatuur bij de levensbeschrijving van Elisabeth naar Dietrich von Apolda.²⁴ Elisabeth ligt deemoedig geknield voor drie personen, onder wie zich een melaatse bevindt; zijn lichaam is geheel met bloedvlekken bedekt. Elisabeth buigt zich voorover om de voet van de melaatse te omvatten en er een kus op te drukken. Een vrouw met gekruiste armen voor de borst houdt een voet boven een waskom. Rechts op de voorstelling, boven Elisabeth, ziet men een engel met opgeheven armen en op de tekstband lezen we: *Chris-*

¹⁸ Zie voor de beschrijving van deze miniatuur ook: C. Bruins, Het Thennenbach 4-manuscript. Miniaturen bij de levensbeschrijving van Clara van Assisi, in: *Franciscaans Leven* 82 (1999) 305-307.

¹⁹ A. Holleboom e.a., *Clara van Assisi*, 80, 87, 92, 100.

²⁰ Zie hiervoor: *Speculum humanae salvationis. Codex Cremifanensis 243 des Benediktinerstiftes Kremsmünster* (facsimile, Glanzlichter der Buchkunst 7), commentaar W. Neumüller, Graz 1997, folio 4r, commentaar 23.

²¹ M. Kreidler-Kos e.a., *Klara von Assisi. Freundin der Stille - Schwester der Stadt*, Kvelaer 2006, 83-84.

²² A. Rotzetter, *Klara von Assisi, Die erste franziskanische Frau*, Freiburg im Breisgau 1993, 119-123.

²³ K. Hahn en F. Werner, Elisabeth von Thüringen, in: *Lexikon der christlichen Ikonographie* 6, kolom 137-138.

²⁴ Folio 73r, Klemm-Sammlung I, 104, Leipzig, Deutsches Buch- und Schriftmuseum der Deutschen Bücherei.

tus exaltavit humiles in saecula (Christus heeft de nederigen verhoogd in eeuwigheid). Deze woorden refereren aan een zin uit het Magnificat (Luc.1,52), de lofzang van Maria waarin zij God prijst omdat hij de machtingen van hun troon stoot en de nederigen verheft. De deemoed van Elisabeth wordt dus vergeleken met die van Maria.²⁵

De voorstelling illustreert een passage uit de tekst, waar beschreven wordt hoe Elisabeth jaarlijks op Witte Donderdag aan twaalf arme mensen een plechtige voetwassing voltrok. Vanaf de twaalfde eeuw was de voetwassing aan twaalf oude mannen een algemeen gebruik op Witte Donderdag als onderdeel van de liturgie, uitgevoerd door hoge geestelijken. Daarbuiten werd de voetwassing ook door vorsten en vorstinnen aan armen verricht.²⁶ Dietrich von Apolda vertelt dat de koningsdochter Elisabeth op Witte Donderdag, zoals iedere koning, haar voorname kleding aflegde en een eenvoudig gewaad aantrok. Aan haar voeten bond zij sandalen. Eerbiedig knielde ze dan voor de armen neer en waste hun vol overgave de voeten. Eens had ze op deze dag veel melaatsen verzameld. Ze legde zich deemoedig voor hun voeten neer, waste hun handen en voeten en kuste de ergste wonden.²⁷

dienstbaarheid en deemoed

In de voetwassingscènes van Sibilla von Bondorf is de franciscaanse gedachte van dienende liefde en nederigheid sterk benadrukt. De voetwassing is steeds gecombineerd met de voetkus die een teken van eerbied, hoogachting en liefde is. Hierdoor krijgt de handeling van de voetwassing als daad van deemoed nog meer betekenis.²⁸ De voorstellingen beelden de verhalen van de voetwassing letterlijk uit, maar staan tevens symbool voor dienstbaarheid en deemoed in bredere zin, naar het voorbeeld van Christus die gekomen was om te dienen (Mt.20,28)²⁹ en die de minste wilde zijn door zijn leerlingen de voeten te wassen.

DRS. CLARA BRUINS

Gaasperdamstraat 26, 1507 JX Zaandam, is kunsthistorica.

²⁵ Verg. W. Heiland-Justi, *Elisabeth: Königstochter von Ungarn, Landgräfin von Thüringen und Heilige*, Lindenberg 2007, 25 (kleurafb. 5).

²⁶ G. Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst*, a.w., 52; O. Reber, *Elisabeth von Thüringen. Landgräfin und Heilige. Eine Biografie*, Regensburg 2006, 82, 84.

²⁷ *Leben und Legende der heiligen Elisabeth. Nach Dietrich von Apolda. Mit 14 Miniaturen der Handschrift von 1481*, vertaling en nawoord door R. Kößling, Frankfurt am Main /Leipzig 1997, 34-35, kleurafb.33.

²⁸ Verg. O. Reber, *Elisabeth*, 84; zie voor de voetkus ook LevenCl 41, 1Cel 76, 2Cel 142, 2Cel 155, Fior 37.

²⁹ Geciteerd in de voorlopige redactie van de regel der minderbroeders en in de vierde Wijsheidsspreuk, zie Franciscus van Assisi, *De Geschriften*, 47, 114.